
S P O J I S L A M S K E G A F E M I N I Z M A I N I Z G R A D N J E M I R U : I Z K U Š N J E I Z B O S N E

Z i l k a S p a h i ć - Š i l j a k

Uvod

Kaj imata skupnega islamski feminizem in gradnja trajnega miru ter kako sta se pojava začela in se vzajemno krepila v Bosni in Hercegovini v začetku 90. let prejšnjega stoletja, sta vprašanji, ki sem ju proučevala v sklopu raziskave o feminizmu v postsocialističnih in povojnih muslimanskih kontekstih,¹ o spolih in izgradnji miru.² Vojna v Bosni (1992–1995) je številne ženske in moške napotila k iskanju svoje identitete, duhovnosti in vere in del tega potovanja je bilo odkrivanje feminizma, zlasti islamskega. Po vojni je Bosna nekje na tej poti obtičala zaradi etničnih/verskih delitev, revščine, odvisnosti od tuje pomoči in izpostavljenosti različnim zahodnim in vzhodnim političnim in kulturnim vplivom.

V tem prispevku predstavljam, kako so ideje islamskega feminizma vzniknile na temeljih aktivizma za vzpostavljanje trajnega miru, ki se je med vojno in po njej razvijal pod okriljem mednarodnih organizacij za človekove pravice in feminističnih organizacij, ter kako je oživitev islamskih izobraževalnih in kulturnih ustanov v socialistični Jugoslaviji

¹ Zilka Spahić-Šiljak, *Contesting Female, Feminist, and Muslim Identities: Post-socialist Contexts of Bosnia and Herzegovina and Kosovo* (Sarajevo: Center for Interdisciplinary Postgraduate Studies of the University of Sarajevo, 2012).

² Zilka Spahić-Šiljak, *Shining Humanity: Life Stories of Women Peacebuilders in Bosnia and Herzegovina* (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2014).

omogočila versko in laično izobraževanje žensk, ki so postale graditeljice miru in posrednice za spravo v svojih skupnostih.

Oživljanje islama z (ne)enakostjo spolov

Islamska religija se je v Bosno razširila s turškimi vpadi v 15. stoletju. Muslimani so živeli kot privilegirana skupina skoraj do konca 19. stoletja, ko je nad tem ozemljem zagospodovala Avstro-Ogrska in so se bili prvič primorani naučiti živeti pod nemuslimansko vladavino. Ena od novosti, ki jih je to prineslo, je bilo imenovanje velikega muftija (*reis ul ulema*) za voditelja islamske skupnosti v Bosni, ločene od oblasti *šejka ul islama* v Carigradu.

Muslimani so se, izpostavljeni modernizaciji in sekularizaciji, borili za ohranitev svoje identitete in vere v različnih ureditvah 20. stoletja.³ Sekularizacija v času Socialistične federativne republike Jugoslavije (1945–1990) je bila izziv zlasti v prvem obdobju, med letoma 1945 in 1968, ko je bila vera popolnoma izločena iz javnega življenja. Drugo obdobje, zaznamovano s postopnim osvobajanjem in prebujanjem vere, se je začelo leta 1970 in je trajalo do poznih osemdesetih. V skladu s svetovnim trendom oživljanja islama so tudi muslimani v Bosni spet začeli živeti po veri, graditi mošeje ter ponovno odpirati islamske izobraževalne in kulturne ustanove, denimo Gazi Husrev-begovo medreso za moške (1961) oziroma ženske (1978) ter inštitut za islamske študije (1977), ki je bil namenjen moškim in ženskam.⁴

Reformistične ideje učenjakov iz 19. stoletja, med njimi Muhammda Abduha, Rashida Ride in Sayyida A. Khana, so se v Bosno razširile pretežno z akademskim delovanjem bosanskih muslimanov, ki so se v 20. stoletju izobraževali na univerzi Al-Azar. Po letu 1970 je oživljanje islamske vere spodbujal tudi muslimanski tisk, na primer tednik *Preporod* in mesečna revija *Islamska misao*, in tudi prevodi islamske literature, denimo prelomno delo pakistanskega učenjaka Muhammada Iqbala

³ Ahmet Alibašić in Asim Zubčević, »Islamic Education in Bosnia and Herzegovina,« v *Islamic Education in Europe*, ur. Ednan Aslan (Dunaj, Köln, Wiemar: Bohlau Verlag, 2009), 44.

⁴ Harun Karčić, »Globalisation and Islam in Bosnia: Foreign Influences and Their Effects,« v *Totalitarian Movements and Political Religions* 11, št. 2 (2010): 153, <https://doi.org/10.1080/14690764.2010.511467>.

Prenova verskega mišljenja v islamu (1978), eno ključnih besedil v kurikulumu islamskih študij v Bosni.

Čprav so Gazi Husref-begovo medreso in inštitut za islamske študije v Sarajevu obiskovale tudi ženske in so bila dela številnih reformističnih mislecev sestavni del učnih načrtov, te spremembe niso zajele uvajanja tematike spolov. Enakost spolov se je izražala le v naraščajočem številu diplomantk na novoodprtih islamskih ustanovah in v njihovem delnem vključevanju v dejavnosti islamske skupnosti. Tako so, na primer, pridigale ženskam med ramadanom, sodelovale pri določenih obrednih praksah, kot so *mevlud* (arab. *mawlid*, Prerokov rojstni dan) ali *tavhid* (arab. *tawhid*, enost in edinost Alaha), in na žalnih slovesnostih skupaj z moškimi sodelovale v poslovnem obredu z recitacijo *zikra* (arab. *dhi-kr*). Prav tako so po letu 1994 delale kot učiteljice verskega pouka (*muallime*) v mošejah in javnih šolah. Do leta 1970 je bila za vse te dejavnosti značilna spolna segregacija.⁵ Ženske, ki so se šolale na prvi Dekliški medresi med letoma 1933, ko je bila ustanovljena, in leta 1948, ko jo je jugoslovanski komunistični režim zaprl, ter ženske mlajših generacij, ki so se tam izobraževale po njenem ponovnem odprtju leta 1978, so omenjene obrede izvajale izključno za ženske.

Domači muslimanski učenjaki, ki so se kazali kot napredni in naklonjeni reformi ter vprašanjem spolov in feminizma, so bili popolnoma izključeni iz strokovnih diskurzov in debat. Tudi v univerzitetnih učnih programih ali kakršnih koli drugih oblikah izobraževanja jih ni bilo mogoče najti. Kot študentka inštituta za islamske študije v drugi polovici 80. let sem spoznala, da nekaj manjka. Proučevanje muslimank samo skozi materinstvo in njihovo vzgojno-izobraževalno vlogo v okviru družine se mi je zdelo pomanjkljivo. Edini zgled ženskega voditeljstva je bila Ajša, ena od žena preroka Mohameda, v t. i. kamelji bitki, toda prikazovali so jo kot žrtev sramotnega poskusa manipulacije, s katerim naj bi bila ta »mati vernih« zavedena v prepričanje, da ženska lahko sodeluje pri vodenju svoje skupnosti. Kot večina mojih kolegov tudi sama v poznih osemdesetih še nisem znala izraziti svojega nelagodja, saj nisem imela na voljo pravega besedišča. To se je začelo spreminjati

⁵ Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnia Village* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996).

še, ko je leta 1992 v Bosni izbruhnila vojna in sem spoznala evropske sekularne feministke.

Začetki feminizma in izgradnje miru

Ženska emancipacija se je v socialistični Jugoslaviji začela leta 1946, ko so ženske pridobile volilno pravico, zagotavljanje enakosti spolov pa je bilo zastavljeno kot državni projekt. Feminizem se je pojavil v poznih 70. letih kot nasprotovanje državno vodenemu projektu za enakost spolov, čeprav je šlo za večinoma sekularni in ateistični diskurz, ki vere in verujočih žensk ni upošteval. Akademikinja s fakultet v Zagrebu, Ljubljani, Beogradu in Sarajevu so poudarile vprašanja svobode in izbire posameznika, saj so si ženske, kot razlaga Slavenka Drakulić, želele biti več kot le del delovne sile ali se politično udeleževati v sklopu in pod nadzorom komunistične partije.⁶ Verujočih žensk niso v ozadje potiskale le državna komunistična ideologija in sekularne feministke, ampak tudi njihove verske skupnosti.⁷ Muslimanke, ki so se vpisale v program islamskih študij ter so obvladale klasična islamska besedila in nauke, niso imele priložnosti, da bi se učile o feminizmu na splošno in podrobneje o islamskem feminizmu. Njihov prostor za aktivizem je bil omejen na prej omenjena obreda *mevluda* in *tavhida*.

Izbruh vojne leta 1992 je ženskam spremenil življenje. Naenkrat so se bile prisiljene ukvarjati s tako bolečimi vprašanji, kot so vojno prisilstvo, mučenje ter izguba družine in doma. Teologinje smo se prvič angažirale znotraj islamske skupnosti. Toda islamska skupnost v Bosni je področje naših dejavnosti omejila na izvajanje verouka med begunci. Muslimanske človekoljubne organizacije iz Kuvajta, Egipta, Irana in Savdske Arabije so od verskih učiteljic zahtevale, da se držijo zapovedi njihovega razumevanja islama, kot so nošenje dolgih črnih oblačil oziroma burk in poučevanje salafijske različice islama, sicer lahko službo izgubijo. Vendar so se bosanske ženske zoperstavile tovrstnemu »izsilje-

⁶ Slavenka Drakulić, *Smrtni grijesi feminizma: Ogledi o mudologiji* (Zagreb: Znanje, 1984).

⁷ Zilka Spahić-Šiljak, »Do It and Name It: Feminist Theology and Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina,« *Journal of Feminist Studies in Religion* 29, št. 2 (2013): 179.

vanju«, saj so uvidele, da te organizacije sledijo svojim ciljem in izpolnjujejo svoje misijonarske naloge.

Novo priložnosti so se pojavile z evropskimi sekularnimi feminističnimi organizacijami, ki so prišle v Bosno, da bi ženskam pomagale uveljavljati in zaščititi človekove pravice žensk. Organizacija Medica Zenica, ki so jo leta 1993 ustanovile nemške feministke, je postala prva feministična nevladna organizacija v Bosni. Združila je ekipo mednarodnih in domačih strokovnjakinj. Mednarodne posvetne feministke so v proces zdravljenja travm in omogočanja podpore ženskam, da ponovno zaživijo, umestile vero in verske vidike, kar se pri nas dotlej še ni zgodilo. Niso prišle vsiljevat nekega zunanjšega pristopa, želele so sodelovati ter za zdravljenje travm med ženskami izkoristiti tudi lokalne verske in kulturne prakse. Med socializmom laične in ateistične feministke v svoje dejavnosti niso vključevale verujočih žensk. Med vojno in po njej pa so sekularne in verujoče ženske delale druga ob drugi, ker so imele enako vizijo, kako opolnomočiti bosanske ženske in spodbuditi spoštovanje njihovih pravic.

Sekularne feministične organizacije so bile v tistem obdobju edini varen prostor, v katerem so verujoče ženske lahko razpravljale o feminizmu z verskega vidika. Ker sem tudi sama sodelovala v procesu oblikovanja feministične teologije in islamskega feminizma v Bosni, ta članek nudi vpogled v pobudi za izgradnjo miru in islamskega feminizma tako z vidika moje osebne izkušnje kot aktivistke in strokovnjakinje kot tudi z vidikov graditeljic miru Amre Pandžo in Sabihe Husić. Obe pobudi sta se razvijali izključno v okviru sekularnih nevladnih organizacij (NVO) in univerze v Sarajevu. Islamska skupnost namreč te ideje zavrača še danes.

Rojstvo islamskega feminizma v naročju sekularnega

Ob ustanovitvi organizacije Medica Zenica sem prejela vabilo, naj se pridružim njihovi psihosocialni ekipi in v zdravljenje travm vnesem verski vidik. Kmalu zatem je del ekipe postala tudi Sabiha Husić, danes ugledna graditeljica miru.⁸ Tuje sekularne feministke so sklepale, da se

⁸ Sabiha Husić, graditeljica miru in zagovornica žrtev vojnih posilstev pri prvi feministični organizaciji v Bosni Medica Zenica, ki je bila ustanovljena leta 1993 in je ustvarila varen pros-

bodo žrtve vojnih posilstev, večina katerih je bila muslimank, počutile bolje in bodo z manj pomisleki sprejemale psihosocialno pomoč, če jim bo podporo nudil kdo iz njihovega verskega okolja. Imele so prav. Žrtve posilstva so se lažje odprle in se pogovarjale o svoji travmatični izkušnji s pripadnicami iste veroizpovedi. Vera je bila zanje zatočišče v času, ko se je svet okoli njih podiral. Za številne ženske je postala tudi učinkovit mehanizem za premagovanje težav. Morale smo se odzivati na trenutne in neposredne potrebe več sto begunk, ki so preživele različne oblike nasilja. Odprte smo bile za vse, kar bi lahko pomagalo. Takrat ne Sabiha ne jaz nisva vedeli ničesar o feminizmu, islamskem feminizmu ali enakosti spolov na splošno. Vse te besede in koncepti so nama zveneli tuji, vendar nisva utegnili raziskovati in se poučiti o feminizmu.

Islamska skupnost nama ni bila v oporo, saj niso imeli osebja, usposobljenega za predelovanje in zdravljenje travm. Besedo »posilstvo«¹ so občutili kot sramoto za njihovo skupnost in narod, ker niso bili zmožni zaščititi teles in časti svojih žensk. Edini pozitiven korak, ki ga je naredila islamska skupnost, je bil simbolične vrste: izdala je verski odlok (*fatvo*), s katerim je žrtve vojnega nasilja razglasila za vojne junakinje, njihovim družinam pa zapovedala, naj jih sprejmejo in jim pomagajo preboleti travme. Za ženske je bilo pomembno, da so slišale te besede podpore, vendar so potrebovale tudi svetovanje in oprijemljivejše oblike pomoči. S Sabiho sva morali odgovoriti na nekaj zelo težkih vprašanj, denimo: Zakaj je bog dopustil, da so nas posilili in mučili? Kako naj še verjamem v boga? Ali sem grešnica? Kaj naj naredim z otrokom, ki se je rodil iz posilstva? Ženske so nama zastavljale še številna druga vprašanja, na katera nisva imeli pripravljenih odgovorov.

Naučili sva se poslušati žrtve in jim stati ob strani. Najina feministična teologija se je, ne da bi se tega zavedali, porodila iz skupnih trenutkov trpljenja. Razmišljali sva samo, kako naj pomagava tem ženskam in jim olajšava bolečino, ne pa kako naj poimenujeva svoje

tor predvsem za žrtve vojnih posilstev. Kot mlada muslimanska begunka iz osrednje Bosne se je kmalu po tem, ko so jo z doma v Vitezu leta 1993 pregnali njeni sosede Hrvati/katoličani, ustalila v Zenici, na enem od redkih ozemelj, ki ga takrat niso zasedli Srbi ali Hrvati. Vključila se je v Medico, center, ki so ga ustanovile nemške feministke, da bi v terapevtsko delo z ženskami, ki so bile žrtve vojnih posilstev, vnesla verski vidik. Njena življenjska zgodba je opisana v moji knjigi *Shining Humanity*, 2014.

delo. Pri izvajanju feministične teologije nisva izhajali iz teoretičnih preudarkov, prav nasprotno. Najino praktično delo s pristopom »najprej naredi, potem to poimenuj«, nama je pomagalo oblikovati najino prvo feministično hermenevtiko s pomočjo kontekstualiziranih interpretacij sestavkov iz Korana in *hadisov*.⁹ Te razlage niso temeljile na klasičnih komentarjih, saj do njih v tistem času niti nisva imeli dostopa, poleg tega sva sklepali, da tudi sicer v teh virih ne bi našli odgovorov, ki bi nama lahko pomagali v konkretnih okoliščinah vojnih posilstev. Uporabljali sva *idžtihad* oziroma pravico do svoje reinterpretacije, da bi nudili tolažbo ženskam, ki so bile izpostavljene strašni bolečini samo zato, ker so pripadale določeni etnični in verski skupini. Pri tem so naju vodili islamski nauki o našem skupnem človeškem rodu (stvarjenje iz enega človeka, Koran 7:189), usmiljenju (Koran 7:156), pravičnosti (Koran 4:135), *takvi* (arab. *taqwa*, bogaboječnosti ali krepostnem vedenju) kot edinem relevantnem razločevalcu pred bogom ter verzi o enakosti vseh človeških bitij in prizadevanju za dobrodelnost (Koran 49:13). S tem sva številnim ženskam in družinam pomagali poiskati načine za spopadanje s travmo ter zmanjševanje občutkov krivde in sramu.

S pomočjo *idžtihada* je Sabiha vpeljala nove islamske običaje, denimo podelitev imena novorojenčku. Ta obred je bil učinkovita praksa pri ponovnem zblževanju žrtev posilstev z njihovimi družinami in ustvarjanju čustvenih vezi z njihovimi otroki. Obred je v Bosni navadno vodil moški ali imam, Sabiha pa je uvedla novo prakso, pri kateri so obred podelitve imena novorojenemu otroku opravljale ženske. Pomagala jim je, da so ga uporabile kot priložnost za vzpostavljanje novih stikov in krepitev vezi, ki so jih načeli grozljivi zločini in travmatske izkušnje.¹⁰

Sama sem leta 1994 odšla, Sabiha pa je delo z ženskami nadaljevala. Sčasoma je postala priznana terapevtka in graditeljica miru. Ko so mednarodne feministke fizično in v smislu finančne podpore zapustile regijo, je prevzela mesto direktorice organizacije Medica Zenica. V bosanskem zapletenem domačem pravnem sistemu se je zavzemala tudi za pridobitev zakonskih pravic za ženske, ki so bile žrtve vojnih posilstev

⁹ Spahić-Šiljak, »Do It and Name It,« 181.

¹⁰ Osebni pogovor s Sabiho Husić, 11. 12. 2012.

ali nasilja v družini. V sodelovanju z drugimi nevladnimi organizacijami in državnimi institucijami se je borila za zagotovitev enakih pravic vsem, ki so doživeli strahote vojne, ne samo bosanskim muslimanom in muslimankam. S temi in številnimi drugimi pobudami je Sabiha ustvarila razvejano mrežo civilnodružbenih organizacij in državnih ustanov, s katero si je prizadevala za mir v svoji skupnosti in državi. Čeprav je Medica Zenica sekularna feministična organizacija, jo vodi islamska feministka, ki uspešno združuje laične in islamske verske pristope k pravicam žensk in vzpostavljanju trajnega miru. Islamski feminizem in gradnja miru sta se tako skupaj oblikovala in se vzajemno krepila v naročju sekularnih feminističnih organizacij.

Leta 1998, v povojnem obdobju, so sekularne organizacije začele vključevati več verskih vidikov v pogovore o enakosti spolov in gradnji trajnega miru, saj je vera kljub svoji razdiralni vlogi med vojno in po njej ostala močen identifikator ter zelo pomembna za številne ženske in moške, ki so se spopadali z etničnimi/verskimi delitvami, vojnimi zločini in zdravljenjem travm. Med prvimi organizacijami, ki so spodbujale znanstvene razprave in raziskovanje na temo islamskega feminizma, sta bili NVO *Žene ženama* (Ženske ženskam) in verska organizacija *IMIC Zajedno*, ki jo je vodil ugledni frančiškanski redovnik Marko Oršolić, starosta multikonfesionalne gradnje trajnega miru na Balkanu. Veliko sem se o gradnji miru in spravi naučila od frančiškanov in njihove dolge etične tradicije, ki jo izkazujejo v bivanju in življenju z ljudmi in ki je najboljša pomoč, kar jih človek lahko prejme, da bi presegel trpljenje zaradi izkušnje vojne travme.

Kurikuli za študije spolov, feminizma in vere

Med vojno ni bilo časa za proučevanje in raziskovanje tem spola in feminizma. Po koncu vojne, leta 1998, pa je nekaj feminističnih nevladnih organizacij, vključno z NVO *Ženske ženskam* v Sarajevu, vzpostavilo prvi nediplomski program ženskih študij, imenovan po srbski feministični intelektualki in protivojni aktivistki Žarani Papić. Profesorice Nirman Moranjak Bamburac, Jasna Bakšić-Muftić in Jasminka Babić-Avdispahić z univerze v Sarajevu so oblikovale program in ga tudi prve izvajale. Povabile so me, naj sestavim učni načrt za študij spolov

in vere ter pripravim primerjalni okvir za feministično teologijo v judovski, krščanski in muslimanski tradiciji.

Sprejela sem izziv in začela raziskovati feministično teologijo. Podrožje feministične teologije v krščanstvu sem spoznavala v delih Elisabeth Schüssler Fiorenza, Rosemary Radford Ruether in Mary Daly, z judovskim vidikom sem se seznanila v delih Judith Plaskow in Rachel Adler, islamsko feministično teologijo pa sem proučevala na podlagi razprav Riffat Hassan, Azize al-Hibri in Fatime Mernissi. V letih, ki so sledila, so ta seznam obogatila še dela Amine Wadud, Margot Badran, Asme Barlas, Zibe Mir-Hosseini in drugih. Eden od izzivov, s katerimi sem se soočala, je bilo vprašanje, kako poučevati feministično teologijo in kako vpeljati feministične interpretacije verskih besedil v bosanski večverski prostor. Na tej raziskovalni poti me je osupnila bogatost literature in številnost feminističnih glasnic iz različnih verskih tradicij, ki so proučevale prevladujoče patriarhalne razlage božjega sporočila, hkrati pa ponujale tista feministična analitična sredstva za branje svetih spisov, ki upoštevajo vidik spola.

Eno mojih najpomembnejših odkritij je bila knjiga Fatime Mernissi *The Forgotten Queens of Islam (Pozabljene islamske vladarice)* o življenjskih zgodbah petnajstih žensk, ki so se v muslimanskih deželah povzpelle na oblast med 11. in 17. stoletjem in izvajale prerogative političnih voditeljev – njihova imena so kovali v novce, med petkovimi molitvami pa so verniki nanje naslavljali svoje prošnje. Knjigo sem prevedla v bosanščino. Ko je leta 2005 izšla v Sarajevu, je postala prvo islamsko feministično besedilo v našem domačem jeziku. Še eno prelomno knjigo, *In Memory of Her (V spomin nanjo)* avtorice Elisabeth Schüssler Fiorenza, je v hrvaščino leta 2011 prevedla Marina Miladino, medievalistka in svobodna prevajalka iz Zagreba.

Program ženskih študij, ki ga je zasnovala NVO Ženske ženskam, je pritegnil študentke in študente, ki jih je zanimal predvsem preplet spola z drugimi identitetami in družbeno določenimi vlogami žensk. Branje Korana in Svetega pisma skozi feministično in spolno občutljivo prizmo je bilo zanje pravo odkritje. To je bila izkušnja, ki jim je odprla oči in je bila v popolnem nasprotju s pristopi tradicionalne teologije, ki med analitične kategorije ne prištevajo spola. Številni študenti so postali aktivni graditelji miru in njihovo delo je zaznamoval študij feministič-

ne teologije, v okviru katerega so se naučili, kako pri vodenju procesa vzpostavljanja miru v svojih skupnostih uporabljati nekonvencionalno teološko eksegezo.

Študije spolov in religiologija

Leta 2006, osem let po ustanovitvi programa ženskih študij pod okriljem NVO Ženske ženskam, je ekipa strokovnjakov z univerze v Sarajevu pod vodstvom profesorice Nirman Moranjak Bamburać pridobila soglasje senata fakultete za uvedbo prvega magistrskega študijskega programa za študije spolov na univerzi. Študije spolov smo želeli uvesti tudi v dodiplomski program, vendar ovire, ki so preprečile uresničitev tega, še danes niso odpravljene. Sama sem v magistrskem študijskem programu predavala predmet Spol in religija, v okviru katerega sem gostila katoliško teologinjo Rebeko Anić iz Hrvaške, judovsko feministko in strokovnjakinjo na področju študijev spolov Judith Frishman iz Nizozemske in Marcie Lee, ugledno versko graditeljico miru iz ZDA. Prva generacija študentov se je na doktorski študij vpisala leta 2014.

Leta 2007 je magistrski študijski program religiologije v Sarajevu sklenil partnerstvo z državno univerzo Arizone in univerzo v Oslu. Skupaj z Amro Pandžo, ki je danes pomembna verska graditeljica miru, sem bila del ekipe, ki je oblikovala kurikul za obe partnerstvi, in sedem let delala kot koordinatorka programa. Ta je bil v Jugovzhodni Evropi edini te vrste, saj so v postsocializmu študiji teologije obstajali samo v okviru posamezne verske tradicije. Naš program pa je primerjalno zaobjel judovski, krščanski in islamski vidik. Teologinje z Balkana in iz Zahodne Evrope so skupaj predavale o spolu in veri. Diplomanti dveh generacij, ki jih je študij opremil za sledenje ciljem enakosti spolov, miru in sprave, danes delajo kot učitelji verouka, aktivisti za človekove pravice, graditelji miru ali uradniki v državnih ustanovah.

Enega od izjemnih uspehov programov za študije spolov in religiologijo lahko prepoznamo v generaciji mladih strokovnjakov in aktivistov, ki so se začeli ukvarjati z raziskovanjem in ustvarjati nov korpus literature o feminizmu v bosanščini. Z nekaterimi od njih sem tesno sodelovala v sklopu svojega raziskovalnega projekta *Contesting Female, Feminist and Muslim Identities in Bosnia and Herzegovina and Kosovo (Spopad*

med žensko, feministično in muslimansko identiteto v Bosni in Hercegovini in na Kosovu), ki je prerasel v istoimensko knjigo, objavljeno leta 2012.¹¹ Cilj projekta je bil izdelati prvo študijo v povojnem in postsocialističnem kontekstu, ki bi proučevala, kako se ženske, feministične in muslimanske identitete medsebojno križajo, gradijo in preoblikujejo in katere strategije uporabljajo ženske, da bi v boju za enakopravnost spolov ostale zveste svojim kulturnim in verskim tradicijam. Ugotovili smo, da močna družbena stigma, s katero je zaznamovan feminizem, številnim ženskam preprečuje, da bi ga javno sprejele. Raziskava je razkrila tudi, da se muslimanke soočajo z dvojno družbeno stigmo: kot verujoče ženske, ki nosijo *hidžab*, so marginalizirane v posvetnem okolju, kot feministke pa niso sprejete ne v verskem ne v sekularnem okolju. Da bi se izognile pritisku ali ohranile svoj poklicni položaj, verujoče in laične ženske pogosto skrivajo svojo feministično identiteto.

(Verska) gradnja miru na krilih (islamskega) feminizma

V raziskavi o ženskah in gradnji trajnega miru v Bosni sem ugotovila, da so bile ženske ključne akterke v prizadevanjih za mir in spravo. Toda kot pravita Ina Merdjanova in Patrice Brodeur, »religija ni bila tema za načenjanje pogovorov«. ¹² V prvih petih letih po vojni religija ni bila prisotna v prizadevanjih za izgradnjo trajnega miru, razen v nekaj več-religijskih pobudah, ki so jih izvedli frančiškani. Zaradi ambivalentnega odnosa do religije po letu 1990 veliko versko usmerjenih žensk ni uporabljalo religije kot argumenta v procesu izgradnje miru. Ženski aktivizem za gradnjo miru je temeljil na etiki skrbi za drugega ter feministični etiki pravičnosti in sočutja. Pomembno vlogo pri oblikovanju njihovega mirovnega dela so imele tudi socialistična etika enotnosti in enakopravnosti ter mednarodne norme človekovih pravic, vpete v bosanski ustavnopravni okvir.

Kot je v raziskavi, izvedeni v Bosni, poudarila Elissa Helms, ženske, ki so se ukvarjale s humanitarnimi dejavnostmi in si prizadevale

¹¹ Spahić-Šiljak, *Contesting Female, Feminist, and Muslim Identities*.

¹² Ina Merdjanova in Patrice Brodeur, *Religion as a Conversation Starter: Interreligious Dialogue for Peacebuilding in the Balkans* (New York: Continuum, 2009), 108–124.

za spravo, niso javno izražale svoje feministične identitete in političnih čustev.¹³ Tako kot jaz tudi one niso utegnile raziskati feminizma, preden so postale dejavne v skupnosti. Pozneje, ko sem izvedla raziskavo o feministični in muslimanski identiteti, sem odkrila, da sta izobrazba in civilni aktivizem ključna za razvijanje feminističnega mišljenja. Sčasoma so aktivistke za človekove pravice žensk prek usposabljanj, ki so jih večinoma organizirale sekularne ženske organizacije, bolje spoznale feminizem in premagale težave, povezane z družbeno stigmo, ter se začele javno razglašati za feministke. Kljub vsemu je predsodek do feminizma v družbi še vedno močen, zato ženske gledajo nanj z razdaljo. Stvari še bolj zapleta odpor donatorjev in državnih ustanov do podpiranja eksplicitno feminističnih nevladnih organizacij.¹⁴

Medtem pa so ženske imele ključno vlogo v izgradnji miru v lokalnih skupnostih. Čeprav so opravile večino mirovnega dela, ostajajo nevidne¹⁵ in so v javnem življenju še vedno potisnjene v ozadje.¹⁶ V procesu odločanja so prevladali moški, ki ženskam niso dali možnosti, da bi predstavile svoja stališča.¹⁷ Vendar pa, kot poudarja Svetlana Slapšak, so bile ženske prav zaradi svojega obrobne položaja v družbi in politiki vselej odprte za komunikacijo, spravo in ustvarjanje podpornih mrež.¹⁸ Na področju izgradnje miru so muslimanske ženske pomembno sodelovale z ženskami iz drugih etničnih, verskih in neverskih skupin, presegale z vojno vsiljene etnične meje in meje med spoloma, ki so življenja žensk v postsocialistični patriarhalni družbi urejale enako kot prej.

¹³ Elissa Helms, *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Post-war Bosnia-Herzegovina* (Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2013), 158–192.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Elisabeth J. Porter, *Peacebuilding: Women in International Perspective* (London: Routledge, 2007), 3.

¹⁶ Donna Pankhurst, *Gendered Peace: Women's Struggles for Post-war Justice and Reconciliation* (New York: Routledge, 2009), 26.

¹⁷ Swanee Hunt, *Worlds Apart: Bosnian Lessons for Global Security* (Durham: Duke University Press, 2011).

¹⁸ Svetlana Slapšak, »The Use of Women and the Role of Women in the Yugoslav War,« v *Gender, Peace, and Conflict*, ur. Inger Skjelsbaek in Dan Smith (Thousand Oaks, CA: Sage, 2001), 181.

Presečišče med izgradnjo miru in islamskim feminizmom

Amra Pandžo je bila med številnimi ženskami v Bosni, ki so med socializmom odraščale v komunistični družini in so islamsko religijo znova odkrile med vojno. V njenem družinskem okolju je laična feministična tradicija globoko ukoreninjena. Njena babica, mama in tete, močne in visokoizobražene ženske, so bile voditeljice v svojih družinah in skupnosti. Amra je sprejela salafijski islam, ki se ravna po strogi in redukcionistični interpretaciji vere, in je svojo versko identiteto sprva težko uskladila s feministično.¹⁹ Predtem ni poznala spolne segregacije, vendar se ji je pod pritiskom salafizma za nekaj časa podredila, medtem pa iskala alternativna razumevanja islama. Vsakodnevno se je spopadala s krivico in neenakostjo, ki ju upravičuje konservativna interpretacija islama, hkrati pa se je družila z aktivistkami za človekove pravice žensk in muslimanskimi feministkami.

Čez čas je javno izrazila svojo pripadnost islamskemu feminizmu, ki ga je sama razumela kot »prakticiranje islamske vere na razsvetljen način«.²⁰ To je vključevalo tudi odločenost, da se bo pri verski izgradnji miru spopadla s kontroverznimi vprašanji, kot so etnične in verske razlike ter enakost spolov. Pristno delo za izgradnjo trajnega miru pa se, kakor sama pravi, ne more izogibati tem »težkim temam« samo zato, da med ljudi ne bi vnašalo nelagodja. Gradnja miru za Amro ni lagodno opravilo, temveč je zelo zahtevna naloga, ki je ne more ločevati od svojega življenja. Izgradnjo miru jemlje kot svojo življenjsko poklicanost, ki temelji na izjavi iz Korana, da so vsa bitja ustvarjena iz ene duše ali človeka (arab. *nafs al-wahidah*; Koran 7:189) ter da sta zavzemanje za enakost in prizadevanje za dobrodelnost, h katerima spodbuja Koran

¹⁹ Ti muslimani, navadno imenovani vahabiti, so novost v bosanskem islamskem okolju. Salafiti trdijo, da predstavljajo islam, ki je »čist in brez kakršnih koli dodatkov, izbrisov ali popravkov« (gl. The Quran and Sunnah Society, »An Introduction to the Salafi Da'wah,« <http://www.qss.org/articles/salafi/text.html>).

²⁰ Margot Badran, »A Piece of Peace: Looking at Feminist Spaces in Islam,« *Track Two: Religion, Conflict, and Peace*: Reflections on Peace and Conflict in the Aftermath of September 11, Quarterly of the Centre for Conflict Resolution, University of Cape Town, South Africa, 2003 (zgodnejša različica je bila predstavljena v obliki govora na simpoziju Roberta L. Bernsteina o fundamentalizmu in sodobnosti v centru za mednarodne človekove pravice na univerzi Yale aprila 2002).

(Koran 49:13), najboljša načina za zgladitev razlik. Verjame, da je mir duh, ki najde svojo pot. S tem prepričanjem je ustanovila svojo nevladno organizacijo, imenovano *Mali koraci* (Majhni koraki), da bi zasejala seme miru, kjerkoli se bodo pokazala plodna tla zanj, naj bo znotraj ali zunaj verskih skupnosti.

Z uporabo pametno prilagodljive strategije, pri kateri, kot pojasni Lederach, »[gre za] ustvarjanje podlag, ki sprožajo ustvarjalne odzive, (...) bolj kot [za] ustvarjanje samih rešitev,«²¹ je Amra poskušala ustvariti temelje za dialog in mir v organizacijah civilne družbe in islamski skupnosti. Namesto da bi naravnost predstavila svoje islamsko-feministične cilje in načrte, se je odločila za drugačno pot. Ponudila se je za sodelovanje kot mirovna posrednica in graditeljica miru, ki želi pomagati učiteljem verskega pouka pridobiti tiste veščine gradnje miru, ki so pomembne za njihovo delo v šolah in skupnostih.

Beseda »graditeljica miru« ni zvenela kot grožnja, temveč kot nekaj fluidnega in nedoločnega, s čimer ji je uspelo pridobiti dovoljenje velikega muftija, da lahko usposablja učitelje islamskega verouka. Sestavila je priročnik, v katerem je postavila temelje za pristope h gradnji miru v islamski tradiciji, med njimi tudi pristope k branju Korana, ki upoštevajo vidik spola.²²

Amra se je morala spopasti z dvema izzivoma. Prvič, morala je učiteljem pojasniti pomembnost prvega koraka in jim pomagati razumeti, da je vsakdo, ki izstopi iz kroga nasilja ali opusti položaj žrtve, naj bo storilec ali žrtev, zmagovalec, saj doživi psihološko olajšanje in izkušnjo duhovne rasti. In drugič, o svoji islamski feministični identiteti je morala razpravljati z učitelji, ki so zanjo izvedeli s spleta in so ji o tem zastavljali vprašanja. Amra mi je povedala, da je njena razlaga islamskega feminizma vse pretresla.²³

Biti feministka in hkrati usposabljati učitelje islamske vere je bilo za te učitelje namreč nekaj težko združljivega. Amra ne nosi hidžaba, ki

²¹ John Paul Lederach, *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 85.

²² Amra Pandžo, *Priručnik za nastavnice i nastavnike islamske vjeronauke o mirovnoj dimenziji islama [Priručnik za učitelje in učiteljice muslimanskega verouka o mirovni dimenziji islamske vere]* (Sarajevo: Udruženje za dijalog u porodici i društvu Mali koraci, 2008).

²³ Osebni pogovor z Amro Pandžo, 16. 1. 2013.

velja za pomemben znak legitimnosti muslimanske ženske in je nujen pogoj za to, da je v družbi sprejeta kot avtoriteta. Večina muslimank v Bosni danes sicer ne nosi hidžaba in ga ne šteje za pomemben del svoje vere.²⁴ Če pa želijo predavati o veri, se od njih pričakuje, da bodo upoštevale konvencionalna pravila oblačenja. Amrina feministična identiteta je vznemirila učitelje, ki so posumili, da ima morda kakšne prikrita namene. Vprašali so jo, ali je bahajka, saj so bahajci pogosto povezani z mirovnimi gibanji. Bahajstvo je religija, ki je bila osnovana v Iranu sredi 19. stoletja, njeni nauki pa temeljijo na blagru človeštva, miru in svetovni blaginji.

Amra ni zanikala svojega feminizma, temveč je raje pojasnila, da njen feminizem temelji na Koranu in *sumi* preroka Mohameda in da deluje v tem verskem okviru, da bi dosegla mir in pravičnost. Ko so slišali njeno razlago, so jo učitelji sprejeli in še naprej sodelovali z njo. Da ljudje podvomijo o njihovi verodostojnosti je nekaj, kar doleti večino muslimank, ki opravljajo javno delo. Amra meni, da so se ji kot ženski in graditeljici miru, ki deluje zunaj konservativne islamske skupnosti, vrata do sodelovanja znotraj družbe odpirala hitreje.

Kot številni graditelji miru je tudi Amra uporabljala »pozitivni esencijalizem«, ki ženske predstavlja kot bolj mirovno naravnane, doslednejše in iskrenejše od moških.²⁵ Pojasnila je, da so ženske in moški v patriarhalni kulturi različno vzgajani in socializirani. Moške učijo, kako naj v različnih sferah življenja kažejo različne obraze, od žensk pa se pričakuje več doslednosti. Amra je moške primerjala z igralci, ki nastopajo v različnih vlogah, recitirajo besedilo, zasnovano za različne okoliščine, in tega ne vidijo kot nekaj skrb vzbujajočega ali moralno spornega. Ženske so po njenih izkušnjah bolj usmerjene k opravljanju nalog, odgovornejše in doslednejše. Čeprav uporablja koncept pozitivnega esencijalizma, Amra ne pravi, da so ženske inherentno miroljubne, temveč da jih socializirajo tako, da so bolj družinsko in skupnostno usmerjene.²⁶

²⁴ Spahić-Šiljak, *Contesting Female, Feminist, and Muslim Identities*, 254.

²⁵ Helms, *Innocence and Victimhood*, 9.

²⁶ Fiona Robinson, *The Ethics of Care: A Feminist Approach to Human Security* (Philadelphia: Temple University Press, 2011), 120.

Premoščanje vrzeli med posvetnim in verskim z religijskim feminizmom

Še nekaj let po vojni se je na desetine nevladnih organizacij ukvarjalo z vzpostavljanjem trajnega miru in spravo v Bosni. Toda le peščica jih je v svoje delo poskušala vključiti vidik religijskega feminizma, med njimi predvsem študentje iz programov študijev spolov in religiologije univerze v Sarajevu. Pomanjkanje ustreznega znanja je bilo eden od razlogov za odsotnost vidika religijskega feminizma. Še eden, posebno izstopajoč, pa je bil odpor mednarodnih in lokalnih nevladnih organizacij do vsega, kar bi lahko vzbudilo negativne odzive v verskih skupnostih.

Ko sem se leta 2006 v Sarajevu poskušala z UNIFEM (zdaj UNIWOMEN) pogovoriti o tem, da bi v proces izgradnje miru vključili tudi religijski in feministični vidik, jih je moj predlog vznemiril in niso vedeli, kako naj ga sporočijo centrali v New Yorku. Izogibati se sporom z verskimi skupnostmi je bila njihova prva skrb. Čez dve leti sem spet poskusila z novimi argumenti. Poudarila sem, da imata programa študijev spolov in religiologije univerze v Sarajevu omejen domet, in opozorila, da morajo, če stremimo k močnejšemu vplivu na lokalne skupnosti, še zlasti na tiste zunaj Sarajeva, sekularne ženske in verske NVO ter tudi verske skupnosti, vključno z islamsko, združiti moči, da bi uspešno spodbujale spoštovanje enakosti med spoloma in odpravljale diskriminacijo žensk. Poudarila sem tudi, da sta bili Resolucija varnostnega sveta ZN 1325 o ženskah, miru in varnosti (2000) in Konvencija o odpravi vseh oblik diskriminacije žensk (CEDAW, 1981) ratificirani že pred leti, vendar na lokalne skupnosti skoraj nista vplivali. Vztrajala sem, da je le z metodično ureditvijo lokalnih običajev in verskih tradicij mogoče širšemu prebivalstvu učinkovito prenesti sporočilo o enakosti spolov, ki jo zagotavljajo mednarodne norme in standardi človekovih pravic, ter doseči, da se ti začnejo spoštovati.

Običajnim ženskam in moškim zveni jezik človekovih pravic suhoparno in neprepričljivo. Če pa njegovo sporočilo podajamo z občutljivimi kulturnimi in verskimi naracijami in zgodbami, ki se ljudi intimneje dotaknejo, dosežemo večji učinek. Če na primer za ponazoritev reševanja sporov povemo zgodbo o Umm Salami, Mohamedovi ženi, ki je Preroku pri Hudajbiji predlagala mirno rešitev, ko prebivalci Meke

muslimanom iz Medine niso dovolili opraviti *hadža*, bodo ljudje razumeli njen pomen in si jo zapomnili. Nasprotno pa imena in člani mednarodnih konvencij v njih ne vzbudijo enakega odziva.

Končno so me slišali, toda naredila sem jih zelo živčne in morala sem obljubiti, da ne bom povzročala sporov z verskimi skupnostmi. S sodelavkama Rebeko Anić, katoliško teologijo in strokovnjakinjo za študije spolov, in Milico Bakić Hayden, pravoslavno kristjanko iz Beograda, ki predava religiologijo v Združenih državah, sem začela projekt *Modification of the Social and Cultural Patterns of Conduct of Men and Women in Bosnia and Herzegovina in the Transcultural Psycho-Social Educational Foundation* (TPO) (Preoblikovanje družbenih in kulturnih vzorcev vedenja moških in žensk v Bosni in Hercegovini v transkulturni psiho-socialni izobraževalni fundaciji (TPO)) v Sarajevu. Prvič smo lahko aktivistkam za vzpostavljanje miru ponudile gradivo za usposabljanje, ki je temeljilo na krščanskih in islamskih naukih ter načelih splošnih človekovih pravic. Iz našega skupnega sodelovanja z ženskami različnih verskih tradicij iz Bosne, Hrvaške in Srbije je nastala knjiga *Women: Believers and Citizens* (*Ženske: vernice in državljanke*) s priloženim priročnikom za usposabljanje.²⁷ To je bila prva primerjalna študija človekovih pravic s sekularno-verskega vidika na Balkanu.

Knjigo smo uporabljale za učinkovitejše 12-dnevno usposabljanje inštruktoric iz nevladnih organizacij, verskih skupnosti in verskih organizacij ter tudi učiteljic verskega pouka. Z metodično urejenimi verskimi argumenti smo dokazale, da nasilja ni mogoče upravičevati z vero in da feministične interpretacije islama lahko pomagajo ženskam, da delujejo kot posrednice za spravo v svojih skupnostih. Skupno delo muslimanskih, katoliških in pravoslavnih feministk je omogočilo poglobljen dialog med aktivistkami, ki so spoznale, da patriarhija v vseh tradicijah deluje enako – ženske podreja avtoriteti in vodstvu moškega.

S podobnim pristopom smo Sabiha Husić, islamska teologinja in graditeljica miru, Alen Kristić, katoliški teolog in graditelj miru iz Sarajeva, Marija Grujić, študentka religiologije univerze v Sarajevu, in jaz

²⁷ Zilka Spahić-Šiljak in Rebeka Jadranka Anić, ur., *Women: Believers and Citizens* (Sarajevo: TPO Fondacija, 2009). Informacije o knjigi in projektu so dosegljive na spletni strani TPO Fundacije Sarajevo www.tpo.ba.

oblikovali priročnik *Countering Violence with Dialogue* (*Proti nasilju z dialogom*), ki se osredinja na nasilje na podlagi spola z vidika krščanskega in islamskega izročila.²⁸ Opazili smo, da so se ženske najmanj pripravljene udeležiti dejavnosti, kadar se v vabilu in programu pojavlja beseda »nasilje«. Da bi pritegnili ljudi, smo zato pri najavljanju srečanj raje uporabljali izraza »dialog« in »medreligijski dialog« in se vprašanja nasilja lotili šele na dogodku.

V šestnajstih dneh, kolikor je trajala aktivistična kampanja, se je srečanj udeležilo več kot tisoč žensk iz petnajstih muslimanskih, katoliških in pravoslavnih vasi. Iz vsake od teh različnih vasi smo zbrali pet žensk, da bi začeli pogovor. Potem ko so se ženske med seboj spoznale, smo jim zastavili nekaj vprašanj o nasilju na podlagi spola, da bi pokazali, da se nasilje dogaja povsod in v vseh skupnostih. Kombinacija uporabe verskih argumentov proti nasilju v družini in medreligijskega dialoga kot sredstva za usmerjanje razprave o občutljivih vprašanjih nasilja na podlagi spola se je izkazala za učinkovit pristop.

Zaključek

Islamski feminizem in izgradnja miru sta se v Bosni pojavila med vojno (1992–1995), ko so katastrofalne okoliščine zahtevale hitre odgovore in ukrepanje. Bosanske muslimanke so se podale na pot izgradnje trajnega miru ob podpori evropskih sekularnih feminističnih organizacij. Da bi pomagale celiti vojne rane, so uporabljale verske argumente o enakosti vseh živih bitij. Tako so nevede izvajale feministično teologijo in postale islamske feministke. Zahvaljujoč teološkemu znanju, ki so ga nekatere med njimi pridobile med izobraževanjem na islamskih izobraževalnih ustanovah, ponovno oživiljenih v času socializma, so lahko kombinirale religijsko in laično znanje in orodje, da bi med vojno in po njej kot graditeljice miru in posrednice za spravo v svojih skupnostih pomagale pomoči potrebnim.

Sekularne organizacije za človekove pravice ter programa za študije spolov in religijologijo univerze v Sarajevu so bili in so še vedno edini

²⁸ Zilka Spahić-Šiljak in Sabiha Husić, ur., *Countering Violence with Dialogue: Gender-based Violence and Multi-religious Dialogue* (Sarajevo: TPO Fondacija, 2010).

prostor, ki dovoljuje razvoj islamskega feminizma in udejstvovanje v njem. Redki primeri, kot je program za izgradnjo miru, ki je namenjen učiteljem islamskega pouka v javnih šolah ter ga vodi islamska feministka in graditeljica miru Amra Pandžo, dokazujejo, da ženske lahko uporabijo izgradnjo miru za širjenje feminističnih idej med muslimani. Ker delujejo na temeljih Korana in sune, utegnejo imeti možnost za odprtje dialoga z večinskimi praksami islama v Bosni, ki so še vedno v prevladi moških in konservativnega značaja.

B i b l i o g r a f i j a

Alibašić, Ahmet, in Asim Zubčević. »Islamic Education in Bosnia and Herzegovina.« V *Islamic Education in Europe*, uredil Ednan Aslan. Dunaj, Köln in Wiemar: Bohlau Verlag, 2009.

Badran, Margot. »A Piece of Peace: Looking at Feminist Spaces in Islam.« *Track Two: »Religion, Conflict, and Peace«: Reflections on Peace and Conflict in the Aftermath of September 11*, Quarterly of the Centre for Conflict Resolution, University of Cape Town, Južnoafriška republika, 2003.

Bringa, Tone. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnia Village*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996.

Drakulić, Slavenka. *Smrtni grijesi feminizma: Ogledi o mudologiji*. Zagreb: Znanje, 1984.

Helms, Elissa. *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Post-war Bosnia-Herzegovina*. Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2013.

Hunt, Swanee. *Worlds Apart: Bosnian Lessons for Global Security*. Durham: Duke University Press, 2011.

Karčić, Harun. »Globalisation and Islam in Bosnia: Foreign Influences and Their Effects.« *Totalitarian Movements and Political Religions* 11, št. 2 (2010): 151–166. <https://doi.org/10.1080/14690764.2010.511467>.

Lederach, John Paul. *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Merdjanova, Ina, in Patrice Brodeur. *Religion as a Conversation Starter: Inter-religious Dialogue for Peacebuilding in the Balkans*. New York: Continuum, 2009.

Pandžo, Amra. *Priručnik za nastavnice i nastavnike islamske vjeronauke o mirovnoj dimenziji islama [Priručnik za učitelje in učiteljice muslimanskega verouka o mirovni dimenziji islamske vere]*. Sarajevo: Udruženje za dijalog u porodici i društvu Mali koraci, 2008.

Pankhurst, Donna. *Gendered Peace: Women's Struggles for Post-war Justice and Reconciliation*. New York: Routledge, 2009.

Porter, Elisabeth J. *Peacebuilding: Women in International Perspective*. London: Routledge, 2007.

Robinson, Fiona. *The Ethics of Care: A Feminist Approach to Human Security*. Filadelfija: Temple University Press, 2011.

Slapšak, Svetlana. »The Use of Women and the Role of Women in the Yugoslav War.« V *Gender, Peace, and Conflict*, uredila Inger Skjelsbaek in Dan Smith, 161–183. Thousand Oaks, CA: Sage, 2001.

Spahić-Šiljak, Zilka, in Rebeka Jadranka Anić, ur. *Women: Believers and Citizens*. Sarajevo: TPO Fondacija Sarajevo, 2009.

Spahić-Šiljak, Zilka, in Sabiha Husić, ur. *Countering Violence with Dialogue: Gender-based Violence and Multi-religious Dialogue*. Sarajevo: TPO Fondacija, 2010.

Spahić-Šiljak, Zilka. »Do It and Name It: Feminist Theology and Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina.« *Journal of Feminist Studies in Religion* 29, št. 2 (2013): 165–186.

Spahić-Šiljak, Zilka. *Contesting Female, Feminist, and Muslim Identities: Post-socialist Contexts of Bosnia and Herzegovina and Kosovo*. Sarajevo: Center for Interdisciplinary Postgraduate Studies of the University of Sarajevo, 2012.

Spahić-Šiljak, Zilka. *Shining Humanity. Life Stories of Women Peacebuilders in Bosnia and Herzegovina*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2014.

The Quran and Sunnah Society. »An Introduction to the Salafi Da'wah«. <http://www.qss.org/articles/salafi/text.html>.